

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ КРИЗЬ ПРИЗМУ ЕВОЛЮЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ: РОЗВИТОК І ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ

CONSTITUTIONAL AND LEGAL REGULATION OF HUMAN RIGHTS THROUGH THE PRISM OF THE EVOLUTION OF POLITICAL SYSTEMS: DEVELOPMENT AND PROBLEM ASPECTS

Дахова І.І., к.ю.н.,

доцент кафедри конституційного права України

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Шанталій К.С., студентка V курсу факультету адвокатури

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті досліджується еволюція конституційно-правового регулювання прав людини в Україні в контексті розвитку політичних систем – від марксистсько-ленінського типу до вільного європейського. Зазначається, що попри позитивістську позицію тлумачення прав особи ідеологи сучасної держави розглядають її та право, як і інші суспільні явища, крізь призму нових ідеалістичних концепцій. На їхню думку, у правовому акті синтезується державна воля, яка відображена у правовій нормі й є обов'язковою для компетентного органу, що застосовує дану норму.

Зауважено, що Конституція України проголошує найвищими соціальними цінностями людину, її життя та здоров'я, честь та гідність, недоторканність та безпеку, тому встановлення та захист прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Отже, згідно з конституційними нормами, держава є не пасивним спостерігачем реалізації прав і свобод громадян, а активним учасником їх захисту.

Досліджено існування державного контролю над дотриманням та захистом індивідуальних прав і свобод (діяльність державного апарату у сфері захисту прав) та громадського (контроль над перерозподілом соціального простору між державою та громадянським суспільством, контроль над відповідальністю конституційної держави перед громадянським суспільством). Акцент робиться на єдності державного та громадського контролю над виконанням соціальних завдань, ефективністю соціальної політики і, отже, ефективним захистом прав, свобод та законних інтересів особи. Практичний зріз усіх видів контролю в демократичних правових системах охоплює функціональну здатність забезпечення прав, свобод і законних інтересів особистості, а отже, легітимність влади, що дієво захищає честь, гідність і права людини.

У статті вагому роль відіграє такий документ, як Декларація про державний суверенітет України. Вона стала першим і визначальним чинником фактичного та правового становлення суверенної та незалежної України. Розглянуто проблемні питання, пов'язані з дотриманням прав людини крізь призму збройної агресії Росії проти України.

Ключові слова: права та свободи людини, держава, правовий захист, державний та громадський контроль, політична система, правоохоронні органи.

The article examines the evolution of the constitutional and legal regulation of human rights in Ukraine in the context of the development of political systems - from the Marxist-Leninist type to the free European one. It is emphasized that, despite the positivist position on the interpretation of human rights, the ideologues of the modern state interpret it and law, as well as other social phenomena, through the prism of new idealistic concepts. In their opinion, the legal act synthesizes the state will, which is reflected in the legal norm and is obligatory for the competent body applying this norm.

It is emphasized that the Constitution of Ukraine declares the highest social value of a person for his life and health, honor and dignity, inviolability and security. Therefore, the establishment and protection of human rights and freedoms is the main duty of the state. Thus, according to the constitutional norms, the state is not a passive observer of the realization of the rights and freedoms of citizens, but an active participant in their protection.

The existence of state control over the observance and protection of individual rights and freedoms (activities of the state apparatus in the field of protection of rights) and public (control over the redistribution of social space between the state and civil society, coverage of problems between the state and citizens). Emphasis is placed on the unity between state and public control over the implementation of social tasks, the effectiveness of social policy and, consequently, the effective protection of the rights, freedoms and legitimate interests of the individual. The practical slice of all types of control in democratic legal systems covers the functional ability to ensure the rights, freedoms and legitimate interests of the individual, and hence: the legitimacy of power, which effectively protects the honor, dignity and human rights.

Such a document as the Declaration of State Sovereignty of Ukraine plays an important role in the article. It became the first and determining factor in the factual and legal establishment of a sovereign and independent Ukraine.

The scientific work also deals with problematic issues related to the observance of human rights through the prism of Russia's armed aggression against Ukraine.

Key words: human rights and freedoms, state, legal protection, state and public control, political system, law enforcement.

Постановка проблеми. Комплексний аналіз суспільних відносин у розрізі їх історичного розвитку дає змогу встановити об'єктивно існуючий причинно-наслідковий зв'язок між правами людини та держави. Держава як правова категорія може бути інтерпретована з наукового погляду лише в тому разі, якщо вона розглядається у поєднанні зі структурою суспільства, яка, своєю чергою, визначається рівнем розвитку, характером продуктивних сил і режимом виробництва. Загальним завданням сучасного вітчизняного конституціоналізму в Україні є розкриття сутності прав особистості й заміна деяких із цих прав класового типу правами нового формату з природним гуманістичним характером унаслідок становлення громадянського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Під час написання цієї статті автор використав наукові розробки таких авторів, як: С. Бобровник, В. Гошовська, А. Заєць, Н. Онищенко, Н. Пархоменко, О. Скрипнюк, С. Чорна, С. Шевчук, Ю. Шемшученко тощо.

Мета статті – дослідити розвиток конституційно-правового регулювання прав людини в Україні крізь призму еволюції політичних систем – від марксистсько-ленінського типу до вільноєвропейського.

Виклад основного матеріалу. Успадкована нами з радянських часів наукова теорія розглядає правову природу основних прав людини виключно з погляду позитивізму. Як відомо, позитивістська теорія у правовій науці, основоположниками якої прийнято вважати

англійських учених Дж. Остіна та Дж. Бентама, базується на трьох основних постулатах:

1. Відокремлення права від моралі. На думку представників цієї теорії, юриспруденція не може займатися етичним аналізом позитивного права, оскільки природне право не відповідає чітким критеріям і застосовується під впливом особистих моральних переконань судді, тобто є заміною моральним судженням закону.

2. Закон завжди є вираженням або втіленням людської волі – наказу суверена, який одна людина передає іншій. Суверен у цьому разі означає особу або державний орган, який має найвищу політичну владу в суспільстві (король або народ, представлений парламентом). І цей порядок може мати не лише імперативний, а й описовий та загальний (тобто стосуватися всіх) характер. Цікаво, що із цього приводу відомий нацистський теоретик права К. Шмітт неодноразово заявляв, що рішення у спорах щодо компетенції державних органів має приймати суверен (єдиний лідер нації – президент), оскільки у цьому разі немає підстав для судового розгляду.

3. Кожна чинна правова норма повинна бути оприлюднена «сувереном правової системи», її авторитетність повинна впливати з повноважень носія верховної влади.

Правове розуміння більшості сучасних українських юристів ґрунтується саме на цих юридичних твердженнях.

За словами українського вченого А. Зайця, до думки якого приєднується не менш відомий конституціоналіст С. Шевчук, «вузьконормативний підхід до визначення права, заснований на уявленні, що право – це норми поведінки, викладені в законах та інших нормативних актах, установлені й забезпечувані примусовою силою державної влади, ще й досі знаходить своїх прихильників» [1, с. 135].

Звісно, ідеологи сучасної держави розглядають закон та право як суспільні явища крізь призму нових ідеалістичних концепцій. Таким чином, в акті правозастосування синтезується державна воля, яка відображена у правовій нормі, і державна воля компетентного органу, що застосовує цю норму. Джерелом змісту акта правозастосування є воля, яка закріплена в застосованій юридичній нормі, і воля, що здійснена компетентним державним органом або посадовою особою реалізації права [2, с. 41]. Натомість будь-яке суб'єктивне право являє собою множину варіантів допустимої з погляду права поведінки управненого суб'єкта [3, с. 32]. Іншими словами, це міра поведінки, яка належить уповноваженій особі для задоволення її інтересів та потреб і передбачена відповідними юридичними зобов'язаннями інших (зобов'язаних) осіб [4].

В Основному Законі України визначено, що найвищою соціальною цінністю в Україні є людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека. Згідно з Конституцією, утвердження й забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Із зазначених положень випливає, що держава не є пасивним спостерігачем за реалізацією прав і свобод громадян, а, навпаки, є активним учасником забезпечення їх реалізації [5, с. 151].

Наприклад, С. Алексєєв розглядав поняття «захист» як примусову діяльність держави, спрямовану на виконання «відновлювальних» завдань, а саме відновлення порушеного права, що забезпечує виконання юридичних зобов'язань [6, с. 202].

Поряд із державним контролем над дотриманням та захистом прав і свобод особистості існує також громадський контроль. Передусім це контроль над перерозподілом соціального простору між державою та громадянським суспільством, висвітлення проблем, що виникають між державою та громадянами, і найголовніше – контроль над звітністю держави перед громадянським суспільством. Отже, певною мірою це

«контроль над контролерами», однак наявність такого «додакового контролю» є індикатором панування міцного громадянського суспільства в державі. Таким чином, ми можемо простежити тісний взаємозв'язок між державним та громадським контролем над виконанням соціальних завдань, ефективністю запровадженої соціальної політики, а отже, ефективним захистом прав, свобод та законних інтересів громадян.

Слід зазначити, що контроль у широкому сенсі є інститутом демократичним, оскільки демократія в широкому значенні – це контроль над реалізацією публічної влади в суспільстві. Практичний зріз усіх видів контролю в демократичних правових системах охоплює функціональну здатність забезпечення прав, свобод і законних інтересів особистості, а отже, легітимність влади, що дієво захищає честь, гідність і права людини. Належний захист прав і свобод означає ефективність управління, оскільки влада в демократичному суспільстві зацікавлена в дієвому контролі з огляду на те, що це й є її легітимація [7, с. 25].

У сучасній українській історії вагомим кроком на шляху до зміни доктринального розуміння у забезпеченні державою конституційно-правового статусу особистості стала Декларація про державний суверенітет України (далі – Декларація). Вона стала політичним документом, який за силою свого впливу на суспільні перетворення мав значення конституційного акту. За своєю природою це був революційний документ. Він декларував радикальну зміну світоглядних і ціннісних орієнтацій нашого суспільства та визначав шляхи його розвитку [8, с. 10].

На нашу думку, цей основоположний акт визначив новий курс для України: проголосив її державний суверенітет, який виражається в територіальному верховенстві, незалежності, повноті та неподільності влади під час здійснення нею владних функцій на території, що підпадає під її юрисдикцію, незалежність та рівність у зовнішніх зносинах. Без Декларації, яка започаткувала завершальний етап державотворчого процесу, подальші кроки на шляху зміни підходу до розуміння конституційно-правової регламентації статусу особи в Україні були б неможливі. Документ став першим і визначальним чинником фактичного та правового становлення суверенної та незалежної України, виникнення якого стало природним результатом попереднього розвитку Українського народу. На історичній відстані, через третину століття, його епохальна роль у сучасному державотворчому процесі стає дедалі більш очевидною та значною.

Принципи та положення Декларації, які згодом знайшли своє відображення в Конституції України, такі як самовизначення Українського народу, утвердження народного суверенітету, розвиток демократичного суспільства, усебічне забезпечення прав і свобод людини, досягнення економічного та соціального добробуту суспільства, його культурного та духовного відродження на засадах рівності та багатоманітності, утвердження суверенітету державної влади в зовнішніх та внутрішніх зносинах, розбудова соціальної держави тощо, мали величезний вплив на трансформаційні процеси переходу від радянського устрою до демократичного, з яким зіштовхнулося українське суспільство.

Аналіз практики державного будівництва першого десятиліття незалежності України демонструє, що під впливом соціальних та економічних чинників, зумовлених переходом від одного соціально-економічного устрою до іншого, зміст забезпечення прав та свобод людини носив здебільшого декларативний характер. Це пов'язано з тим, що не існувало єдиного перевіреного часом підходу до здійснення заходів із забезпечення прав людини. Нова держава на політичній карті світу намагалася систематизувати теоретичне

розроблення конституційного регулювання прав і свобод особистості, усебічно розглянути механізм їх взаємодії, сформулювати власний погляд на реальність участі громадян у політичному житті. Тогочасний історичний розвиток досягнення суверенної України включав у себе спробу зрозуміти специфіку методів конституційного регулювання, методів та прийомів конституційного впливу на розвиток політичних відносин. Положення про те, що принцип прямої дії Основного Закону має не лише юридичне, а й особливе політичне значення, правильно скеровувало парламент та інші органи державної влади на створення нових можливостей для діалогу між державою та суспільством.

10 грудня – День прав людини. Цього дня 1948 р. Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй ухвалила Декларацію прав людини. Після Другої світової війни людство дозріло до необхідності юридично закріпити розуміння того, що життя, рівність і свобода людей є найбільшими цінностями. Після ухвалення низки міжнародних угод положення Декларації прав людини набули статусу міжнародного права й лягли в основу національних законодавств [9].

В Україні, як і в інших радянських республіках, існували значні проблеми з дотриманням усіх видів прав людини. Однак політичні права були найбільш офіційними. Насправді, на них найбільше вплинули державна ідеологія та логічно побудована система законодавства, що їх регулювала.

Недоліки правового регулювання прав та свобод людини на зорі незалежності значною мірою зумовлені новизною та складністю предмету обговорення.

Сьогодні, незважаючи на відносно досконалі конституційні та правові норми, багато прав і свобод не мають реального захисту. Таким чином, збройний конфлікт Росії приніс особливу необхідність захисту права на життя, свободу та особисту безпеку, свободу від катувань та свободу пересування. У результаті збройної агресії Росії проти України загинули близько 9 940 осіб, близько 23 455 було поранено, за даними Організації Об'єднаних Націй (ООН). Ці показники, зокрема, включають 298 пасажирів рейсу МН17, у тому числі 80 дітей, які стали жертвами терористичного акту 17 липня 2014 р., коли літак Малайзійських авіаліній був збитий російськими військовими із ЗРК «Бук», що був доправлений на окуповану територію Донбасу з території Російської Федерації (далі – РФ).

Близько 1 млн 584 тис мешканців Криму та Донбасу були змушені покинути свої домівки як внутрішньо переміщені особи.

Сьогодні окупованими залишаються: Автономна Республіка Крим (26 081 км²), м. Севастополь (864 км²), частина Донецької та Луганської областей (16 799 км²) – усього 43 744 км², що становить 7,2% території України.

Економіка Донбасу повністю зруйнована. Устаткування багатьох колись потужних українських заводів вивезено на територію РФ. Ситуація із затопленими гірничовидобувними шахтами загрожує потужною екологічною катастрофою. Російська влада не допускає експертів для оцінки ситуації та її можливого виправлення [10]. Ця ситуація негативно впливає на економічні права, оскільки Донбас має велике значення для промислового виробництва України. До революції 2014 р. на цей регіон припадало близько чверті експорту країни та понад 15% капітальних інвестицій (Державна служба статистики України, 2014 р.). Донбас був постачальником такої сировини, як вугілля, сталь та інших промислових товарів, для виробництва за кордоном. Станом на серпень 2014 р. промислове виробництво в Донецькому економічному регіоні (Донецька та Луганська області) зменшилося відповідно на 60% та 85% через відключення електроенергії та руйнування транспортної інфраструктури.

Якщо ми підрахуємо наслідки конфлікту, обчисливши річну різницю у ВВП на душу населення між Україною та її синтетичним аналогом після виникнення війни, то результати вказують, що ВВП на душу населення, упущений унаслідок війни на Донбасі, у середньому за 2013–2017 рр. (зараз цифри значно вищі) становив 15,1%: відповідно 5,23% (460,26 дол. США), 9,18% (832,96 дол. США), 19,63% (1 823,78 дол. США), 19,80% (1 893,38 дол. США), 21,67% (2 184,13 дол. США) у 2013, 2014, 2015, 2016 та 2017 рр.

Результати регіонального аналізу підтверджують руйнівний вплив війни на Донбас. Зокрема, за оцінками експертів, донецький валовий регіональний продукт (ВРП) через війну впав у середньому на 42% (4 294 дол. США). Для Луганська падіння ще більше – тут середнє зниження ВРП на душу населення становить 52% (3 355 дол. США) [11].

Водночас існують актуальні проблеми із захистом прав людини, за вирішення яких відповідає лише українська влада. Особливої уваги заслуговує право на справедливий судовий розгляд, де очікуваних суспільством результатів усе ще бракує, а зміни в судовій системі тільки розпочалися. Нині ключовою проблемою є відсутність справедливого правосуддя, а отже, незахищеність усіх інших прав людини на національному рівні. Питання про те, як забезпечити доброчесність суддів шляхом численних реформ судової влади, залишається відкритим.

Права дітей потребують захисту ще більше, ніж права дорослих. Держава має робити все необхідне, щоб родини мали належні економічні умови для виховання дітей. Окрім того, діти не повинні жити в інтернатах, вони повинні виховуватися і рости у сім'ях. Хоча є й інша проблема: часто дітей повертають у неблагополучні сім'ї, де вони не мають належних умов для росту та розвитку, як фізичного, так і духовного [9].

Щорічні звіти Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про дотримання та захист прав і свобод людини та громадянина України [12] свідчать про недоліки в захисті всіх категорій прав та свобод людини. Безперечно, важливим чинником ефективного функціонування будь-якої держави є наповнення державно-владних відносин реальними механізмами, у тому числі правовими. Загалом реформа державного устрою, яка розпочалася у 1990-х роках, є далекою від завершення. За статистичними даними за останні 10–12 років, прямі й непрямі суспільні втрати, зумовлені передусім неефективністю системи управління в Україні, становлять близько 400 млрд дол. США. Ще одним свідченням необхідності модернізації держави можуть слугувати красномовні статистичні дані щодо місця України у світових рейтингах: 143-є місце – за індикаторами управління Світового Банку серед 212 країн; 82-є місце – за індексом глобальної конкурентоспроможності; 120-є місце – за показником якості державних інституцій серед 133 країн світу; 146-є місце – за індексом сприйняття корупції Transparency International серед 180 країн; 62-є місце – за рівнем online-послуг (рейтинг країн – членів ООН) зі 190 країн [13, с. 29–30; 14, с. 14].

Важко уявити, що з такими статистичними показниками Україна зможе обійтись, не покращивши не лише практику правоохоронних органів, а й нормативно-правову базу.

Висновки. Український народ будує нове суспільство, яке прагне бути демократичним та законним. На основі науково-технічного прогресу очікується ефективність суспільного виробництва, зміцнення та вдосконалення його технологій і, відповідно, зростання матеріального, культурного та духовного рівня життя.

За роки незалежності був досягнутий значний прогрес у регулюванні правового статусу осіб, але нині все ще існують значні прогалини в економічному та культурному будівництві. Очевидно, що лише завдяки наполегливій

праці людей, їхнім ініціативі, таланту та розуму неможливо компенсувати втрачені фінансові, матеріальні та людські ресурси. Справжні досягнення можливі, якщо до вдосконалення конституційного ладу залучені всі гілки

публічної влади. Кількість реформ слід поєднувати з їх якісним змістом. Тільки за таких умов можна збільшити переваги нашого суспільства та реальний захист прав особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Заєць А. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. Київ : Парламентське видавництво, 1999. 248 с.
2. Бобровнік С.В. Правозастосовні акти: природа, сутність та місце в системі законодавства. *Правова держава*. 2019. Вип. 30. С. 35–43.
3. Карнаух Б. Зловживання правом та його правові наслідки. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 9. С. 31–36.
4. Ведерніков Ю.А., Папірна А.В. Теорія держави і права : навчальний посібник. Київ : Знання, 2008. 333 с.
5. Чорна С. Сутність права громадян на соціальний захист. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 4. С. 151–156.
6. Алексеев С.С. Общая теория права : учебник. Москва : Проспект, 2008. 412 с.
7. Онищенко Н.М. Контроль за забезпеченням прав людини: дихотомія впливу. *Правова держава*. 2020. Вип. 31. С. 24–28.
8. Шемшученко Ю.С., Скрипнюк О.В. Декларація про державний суверенітет України: історичне значення і завдання для сучасності (до 30-річчя прийняття Декларації). *Правова держава*. 2020. Вип. 31. С. 3–14.
9. Штогрін І. Які права людини в Україні найбільше потребують захисту? *Радіо Свобода*. 10.12.2016. URL: <https://www.radiosvoboda.org/> (дата звернення: 15.09.2021).
10. 10 фактів про збройну агресію Росії проти України. *Міністерство закордонних справ*. 09.12.2019. URL: <https://mfa.gov.ua/10-faktiv-pro-zbroynu-agresiyu-rosiyi-proti-ukrayini> (дата звернення: 16.09.2021).
11. Блуц Ю., Валенте М. У що обходяться гібридні війни: приклад України. *Геополітика*. 30.07.2020. URL: <https://voxukraine.org/uk/u-shho-obhodyatsya-gibridni-vijni-priklad-ukrayini/> (дата звернення: 18.09.2021).
12. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні за 2020 рік. URL: <https://ombudsman.gov.ua/ua/page/secretariat/docs/presentations/> (дата звернення: 20.09.2021).
13. Гошовська В., Пашко Л. Реформування Української держави як виклик сьогодення. *Вісник Національної академії державного управління*. 2011. Вип. 1. С. 14–22. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%93%D0%BE%D1%88%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0%20%D0%92 (дата звернення: 23.09.2021).
14. Пархоменко Н.М. Теоретичні та практичні аспекти правового регулювання в сучасній Україні. *Правова держава*. 2019. Вип. 30. С. 29–35.